

ΙΗΣΟΥΪΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΙΗΣΟΥΪΤΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ ΤΟ 1628

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς ὑπαρξῆς θρησκευτικῶν δραμάτων ἀπὸ τῆ Χίο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα¹ καὶ ἡ πρόσφατη δημοσίευση τοῦ *Δαβίδ*², μαζὶ μὲ ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων, ἀνέκδοτων ἀκόμη, θρησκευτικῶν δραμάτων ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο³, διαφοροποιοῦν τὸ κάπως στερεότυπο σχῆμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου τοῦ 17ου αἰώνα, ἀπὸ τὴ φθίνουσα κρητικὴ λογοτεχνία στὴν ἑπτανησιακὴ δραματολογία τοῦ 18ου αἰώνα⁴. Σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τῆ Χίο καὶ σχετίζονται μὲ τὸ θεσμὸ τῶν Ἰησουΐτικῶν σχολῶν στὸ νησί, ἄς προστεθοῦν ἐδῶ δύο ἄλλες πληροφορίες, ποὺ ἀφοροῦν τῆ Νάξο καὶ σχετίζονται ἐπίσης μὲ τὰ Ἰησουΐτικὰ κολλέγια. Ἡ μία ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὴ θεατρικὴ παράσταση ποὺ ἔγινε σὲ ἐκκλησίᾳ τῆς Νάξου τὸ 1628, τὴν ἡμέρα τῆς δημόσιας πομπῆς τοῦ *Corpus Christi*, ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, καὶ ἡ ἄλλη εἶναι τὰ ἀποσπάσματα ἐνὸς «μυστηρίου» τοῦ *Ἀγίου Γεωργίου*, συγκεκριμένα τὰ λόγια ἐνὸς σύντομου ρόλου, ποὺ ἡ γλώσσα τους μᾶς ὀδηγεῖ ἐπίσης στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰώνα (τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἐκδώσει προσεχῶς ἡ Ἑλένη Τσαντσάνογλου). Ἡ σύμπτωση τῆς ἀνέυρεσης τῶν δύο πληροφοριῶν αὐτῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἤδη γνωστά, ἐπιβάλλει καὶ μιὰ γενικότερη ἐξέταση τῆς μορφωτικῆς δραστηριότητος τοῦ τάγματος αὐτοῦ στὸ Αἶγαῖο τοῦ 17ου αἰώνα, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ ἐνδεχόμενες θεατρικὲς παραστάσεις στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὰ Ἐπτάνησα.

Ἡ ὀργάνωση θεατρικῶν παραστάσεων, μία ἢ δύο φορές τὸ χρόνο, ἀποτελοῦσε σταθερὸ στοιχεῖο τῆς γλωσσικῆς ἐκπαίδευσης στὰ Ἰησουΐτικὰ κολλέγια⁵, τὰ ὁποῖα εἶναι, τὸν 17ο αἰῶνα, διαδόμενα σὲ ὅλη τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ

1. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 381 ἐξ.

2. *Ἀγνώστου Χίου Ποιητῆ, Δαβίδ. Ἀνέκδοτο διαλογικὸ στιχοῦρηγμα*, ἀνέυρεση - κρητικὴ ἔκδοση Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1979 (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 9).

3. *Θέατρο* 67/68 (1981), σ. 126.

4. Βλ. κυρίως Β. Πούχνερ, *Θέατρο* 64 - 66 (1981), σσ. 123 - 125.

5. Λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τῶν παραστάσεων στὰ Ἰησουΐτικὰ κολλέγια βλ. στὸ μελέτημά μου : *Θεατρολογικὲς ἐρευνες γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ «Ζήνωνα», Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 206 - 284, ἰδίως σσ. 209 - 219.

Νότια Ευρώπη¹. Σκηνοθέτης ήταν ο καθηγητής τῆς ρητορικῆς, πού ήταν συχνά και ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου και ἠθοποιοὶ οἱ μαθητές. Γλώσσα τῆς παράστασης ήταν συνήθως ἡ λατινική, συχνά ὅμως και οἱ *linguae vernaculae*. Ἡ τεράστια ἐργογραφία τοῦ ἰησουϊτικοῦ θεάτρου δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμα ἐπαρκῶς². Τὸ τάγμα, μὲ τὴν καταπληκτικὴ του ὀργάνωση, χρησιμοποίησε τὸ θέατρο ὡς μέσον προσηλυτισμοῦ, και ἡ δραματουργία τῶν ἔργων πού ἀνεβάστηκαν προσαρμοζόταν πολὺ ἔξυπνα στὶς ἐκάστοτε τοπικὲς συνθηκὲς (βλ. π.χ. τὶς παραλλαγὲς τοῦ *Ζήνωνα*)³ και προέβαλλε τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ τάγματος. Φτάνει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τί ρόλο ἔπαιξε τὸ θέατρο π.χ. στὴν Ἰαπωνικὴ Ἀποστολή: ὄχι μόνο γνωρίζουμε σήμερα πάνω ἀπὸ 100 τίτλους ἀπὸ τὴν ἰαπωνικὴ θεματογραφία⁴, ἀλλὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ πὼς ὑπῆρξαν και παραστάσεις στὴν Ἰαπωνία⁵ (ιδίως τὸ θέμα τῆς *Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ*)⁶ και στὶς Φιλιππίνες⁷, και πιθανολογεῖται πὼς οἱ ἀρχεὲς τοῦ kabuki ἐπηρέαστηκαν ἀπὸ τέτοιες θρησκευτικὲς παραστάσεις (κυρίως στὴν χρησιμοποίησιν σκηνικῶν μηχανῶν)⁸. Αὐτὰ μόνο γιὰ νὰ φανεῖ πόσο μεγάλη σημασία ἔδωσαν οἱ Ἰησουῖτες στὶς θεατρικὲς παραστάσεις στὰ πλαίσια τοῦ προσηλυτιστικοῦ τους ἔργου.

1. Γνωρίζουμε πάνω ἀπὸ 200 πόλεις πού εἶχαν τέτοια σχολεῖα στὸ χρονικὸ διάστημα 1543 - 1773.

2. Γιὰ τὴ βιβλιογραφία τοῦ ἰησουϊτικοῦ θεάτρου βλ. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 209 - 212, μὲ τὶς ἐξῆς συμπληρώσεις: J. M. Valentin, *Le théâtre des Jesuites dans les pays de langue allemande (1554 - 1680)*, 3 τόμοι, Bern 1978. Τοῦ ἴδιου, *Beiträge zur Bibliographie des Jesuitentheaters, Daphnis* 7 (1978), σσ. 155 - 179. Τοῦ ἴδιου, *Nouvelle contribution à la bibliographie de théâtre des Jesuites (bibliothèques non allemandes), Daphnis* 7 (1978), σσ. 463 - 496. F. Rädle, *Aus der Frühzeit des Jesuitentheaters, Daphnis* 7 (1978), σσ. 403 - 462.

3. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 251 ἐξ., 271 ἐξ.

4. Th. Immoos, *Japanische Helden des europäischen Barocktheaters, Maske und Kothurn* 27 (1981), σσ. 36 - 56. Γιὰ τὴν Ἰαπωνικὴ Ἀποστολὴ γενικὰ: C. R. Boxer, *The Christian Century in Japan, 1548 - 1650*, Berkeley/Cambridge 1951. Γιὰ τὰ κολλέγια: D. Schilling, *Das Schulwesen der Jesuiten in Japan*, Münster/W. 1931.

5. Th. Leims, *Mysterienspiel und Schultheater in der japanischen Jesuitenmission des 16. Jahrhunderts, Maske und Kothurn* 27 (1981), σσ. 57 - 71. E. Harich - Schneider, *A History of Japanese Music*, London 1973, σσ. 455 ἐξ.

6. Βλ. L. Frois, *Die Geschichte Japans (1549 - 1578). Nach einer Handschrift der Ajunda-Bibliothek in Lissabon übers. und kommentiert von G. Schurhammer und E. A. Voretzsch*, Leipzig 1928, σσ. 163 ἐξ., 264, 288, 405.

7. A. Huonder, *Zur Geschichte des Missionstheaters, Abhandlungen aus Missionskunde und -geschichte*, 2. Heft, Aachen 1918, σ. 38.

8. Th. Leims, *Europäische Mechanik auf der Kabuki- und Joruribühne, Bonner Zeitschrift für Japanologie* 1 (1979), σσ. 263 - 244.

Ἵπάρχει ὅμως κι ἓνα ἄλλο παράδειγμα, ποῦ ἀφορᾷ ἄμεσα τὸν ἐλληνοφωνο χῶρο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ νεο-ἐλληνικοῦ θεάτρου. Στὸ ἐλληνικὸ κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης, μόλις τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή του¹, τὸ 1580, παρακολουθεῖ ὁ Θεόδωρος Ρέντιος μιὰ ἀπαγγελία τῶν «ἀγίων παθῶν». Τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐπιφανοῦς λογίου ἀπὸ τῆ Χίο (1510/20 - 1580) «al Illustrissimo e Reverendissimo signor il cardinal Sirleto, nostro patrono» ἔχει ὡς ἐξῆς : «Τὸ τριῶδιον ἤδη πέρασ ἐῖληφεν, ἐπιφανέστατε ἡμῶν δέσποτα, τὸ δὲ καλούμενον πεντηκοστάριον ἐξῆς μετὰ τοῦτο τὴν πεντηκοστάδα τῶν μετὰ τὴν σήμερον ἡμερῶν ἀνυμνεῖ, ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου σαββάτου ἀρχόμενον . . . τὰ παιδία ταῦτα ἱερομανοῦσιν ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ οὕτως, ὥστε οὐδὲ ὄραν μίαν τῆ σπουδῆ προσέχειν ἐθέλειν ἐν ταῖς τοιαύταις ἡμέραις, ἀλλ' ἄνω καὶ κάτω περιτρέχουσιν, ὁ μὲν τὰς κανδήλας πλύνων, ὁ δὲ τὸ θυμιατήριον περιτρέβων, ὁ δὲ βωμοὺς περιπεταννὸς λινοῖς ἡμιτυβίοις, ὁ δὲ εἰκόνας τοῖς τοίχοις προσηλῶν, οἱ δὲ καὶ ξίφεσιν ἐσπασμένοις διενυκτέρευσαν περὶ τὸν τάφον τὸν ἁγίον τὴν κουστωδίαν μιμούμενοι. παραλείπω ἄπερ ποιοῦσιν ἀμύπολλα ὄντα, περὶ δὲ τῆς τῶν ἁγίων παθῶν τραγωδίας ἴστω ἢ λαμπροτάτῃ δεσποτεία σου ὅτι ἕκαστος τούτων ἔτοιμός ἐστιν ἀπομνημονεῦσαι τὸ μέρος τὸ δοθὲν αὐτῷ ὥστε εἴποτε δόξει τῆ σῆ ἀθθεντία καὶ τῆ τοῦ ἐκλαμπροτάτου Καράπφα, ῥάδιον ἔσται ὑμῖν θεαταῖς γενέσθαι ποτέ, μᾶλλον δὲ ἀκροαταῖς, ἣν βούλησθε πρὸς ἡμᾶς ἐλθεῖν ποτε ἐπισκεψόμενοι πῶς ἔχει τὰ ἡμέτερα. οὐχ ὄλην δὲ τὴν τραγωδίαν ἐξέμαθον διὰ τὸ ἀνεπαχθές, ἀλλὰ τὰ καιριώτερα. περὶ ταύτης οὖν ἔσται το ὑμῖν δόξαν, ἢ δὲ σῆ ἀθθεντία εὐθυμοίη καὶ εὐτυχῶς καὶ μακαρίως διαβιώη.

*dal collegio greco./ d(ella) v(ostra) S(ignoria) illustris(sima) ser(vo) Teodoro Rendio*².

Βέβαια δὲν γνωρίζουμε ἂν πράγματι πρόκειται γιὰ μιὰ «rappresentazione teatrale»³ ἢ ἀπλῶς γιὰ μιὰ ἀπαγγελία μὲ συμβολικὲς κινήσεις,

1. C. Korolevsky, Les premiers temps du Collège Grec de Rome (1576 - 1622), *Stoudion* 3 (1926), σσ. 85 - 89, 4 (1927), σσ. 137 - 151, 6 (1929 - 30), σσ. 40 - 48. V. Peri, Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma, *Aevum* 44 (1970), σσ. 1 - 71. J. W. Wos, Cronaca degli allievi del Collegio Greco in Roma (1577 - 1640), *Archivio Storico della Calabria e della Lucania* 40 (1972), σσ. 129 - 197.

2. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν cod. Vat. gr. 2124, 67 δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν A. Meschini, *Teodoro Rendios*, Padova 1978 (Università di Padova. Studi bizantini e neogreci 11), σσ. 77 ἐξ.

3. «Rendios morì dopo la Pasquà del 1580, in quanto la lettera 21 al Sirleto relativa a una rappresentazione teatrale d'argomento sacro, allestita dagli alunni del Collegio, può riferirsi solo alla Pasqua de quell'anno, che cadde il 3 aprile» (Meschini, *δ. π.*, σ. 10).

οὔτε ἂν ἦταν αὐτοτελὲς ἔργο αὐτῆ ἢ «τραγωδία»¹ ἢ συρραφή ἀποσπασμάτων τῶν Γραφῶν, καὶ σὲ ποιὰ γλώσσα εἶχε παρασταθεῖ, λατινικὰ ἢ ἑλληνικὰ². Ἡ σημασία ὅμως τῆς εἵδησης αὐτῆς, παρὰ τὶς ἐπιμέρους ἀβεβαιότητες, εἶναι μεγάλη, γιατί ἀποδεικνύεται πὼς τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, στὸ ὁποῖο φοίτησε ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης τοῦ 17ου αἰῶνα³, εἶχε υἰοθετήσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τὴν ἰδέα τῶν θρησκευτικῶν «παραστάσεων», ὅπως γινόταν καὶ στὰ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα τῶν, πρῶμων τότε ἀκόμα, ἰησουϊτικῶν κολλεγίων⁴.

Κυρίως τρία τάγματα εἶχαν ἀναλάβει τὴν καθολικὴν προπαγάνδα στὰ νησιὰ καὶ στὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου: οἱ Ἰησουῖτες, οἱ Φραγκισκανοὶ καὶ οἱ Καπουκίνοι⁵. Σὲ συσχετισμὸ ὅμως μὲ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου μᾶς ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ πρῶτοι, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὶς θεατρικὲς παραστάσεις ὡς μέρος τοῦ σχολικοῦ τους προγράμματος⁶ καὶ τὴν ἐγκατάσταση καὶ διεύθυνση ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων ὡς μέρος τῆς προσηλυτιστικῆς ἀποστολῆς τους⁷. Ἦδη τὸ 1583 φτάνουν οἱ πρῶτοι πατέρες τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐπιδίδονται σὲ μορφωτικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο ὡς τὸ 1586⁸. Τὸ 1607 φτάνουν πάλι πατέρες τῆς

1. "Nella seconda [lettera], da porsì nella Pasqua del 1580, il cardinale è invitato ad assistere alla rappresentazione d'una tragedia allestita dagli scolari, avente per tema gli ἄγια πάθη ricordati nella festa. Per invogliare il Sirleto e il Carafa a partecipare allo spettacolo, Rendios descrive l'animazione dei ragazzi presi dai vari preparativi. La lettera conferma la testimonianza di Arendi sulla grande sollecitudine per il Collegio che aveva il cardinale, "costume del quale era visitare spesso il Collegio, et sentir recitare gli scolari con grandissimo suo gusto" (Meschini, *δ. π.*, σ. 91).

2. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἡ ἀπαγγελία ἔγινε στὰ λατινικὰ, ἂν καὶ τὰ ἑλληνικὰ δὲν ἀποκλείονται (ὁ Ρέντιος ἦταν καθηγητῆς τῶν ἑλληνικῶν).

3. Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576 - 1700)*, Θεσσαλονίκη 1980 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32).

4. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἄποψή μου πὼς ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ «Ζήνωνα» πρέπει νὰ εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ τὸ Κολλέγιο, ἢ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἀπόφοιτος τοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (βλ. Ποϋχνερ, *δ. π.*, σσ. 282 ἐξ.).

5. Ἀ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 112 - 157. G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620 - 1638*, Wiesbaden 1968, σσ. 150 ἐξ.

6. Αὐτὸ ὀρίζεται σαφῶς ἤδη στὴ *Ratio Studiorum*, ποὺ γράφτηκε ἀνάμεσα στὰ 1586 καὶ 1591 (*Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*, Roma 1616).

7. G. Hofmann, *Apostolato dei Gesuiti nell'Oriente greco 1583 - 1773*, *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), σσ. 139 - 163, ἰδίως σσ. 154 ἐξ.

8. Βλ. κυρίως F. Rousseau, *L'idée missionnaire au XVIe et XVIIe siècles. Les doctrines, les méthodes, les conceptions d'organisation*, Paris 1930, σσ. 111 ἐξ. Fouqueray, *Histoire de la Compagnie de Jésus*, tom. III, Paris 1925, σσ. 606 ἐξ.

Γαλλικῆς Ἀποστολῆς¹, ποὺ ἀναμειγνύονται ἐνεργὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου, καὶ γι' αὐτὸ διώχονται, λίγα χρόνια ἀργότερα, κυρίως ὕστερα ἀπὸ πίεση τῆς βενετικῆς διπλωματίας, ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη². Γιὰ τὴ σχολὴ τους μᾶς σώζεται μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Charles Gobier στὸν ἴδιο τὸν Acquaviva ἀπὸ τὸ 1610³. Γρήγορα ὅμως γυρίζουν στὴν Πόλη καὶ ὀργανώνουν ἀπὸ ἐκεῖ τὸ ἔργο τοῦ προσηλυτισμοῦ στὸ Αἰγαῖο. Ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει ἡ ἀποστολὴ τους στὴ Χίο⁴. Τὸ 1623 ἰδρύουν μιὰ σχολὴ στὴ Σμύρνη, ὅπου διδάσκουν, ὅπως καὶ στὴν Πόλη, κυρίως γλωσσες⁵. Τὸ 1625 τὸ σχολεῖο τους ἔχει 32 Ἑλληνες μαθητές⁶. Ὁ μητροπολίτης Ἰάκωβος τοὺς ἐπιτρέπει τὸ κήρυγμα καὶ σὲ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα στέλνει ἕνα ἐπαινετικὸ γιὰ τὸ τάγμα καὶ τὸ μορφωτικὸ ἔργο του γράμμα στὸν ἀρχηγὸ τοῦ τάγματος Mutius Vitelleschi⁷. Στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων: «... οἱ Ἰουῆτες... ἔργον ἔχοντες τοῦ σπουδάζειν τοὺς παῖδας τῶν χριστιανῶν τὰ ἱερὰ γράμματα ἄνευ τοῦ μισθοῦ, ἀλλὰ καὶ θέλημαν αὐτῶ ἐδώκαμεν, καὶ διδαχὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πολλάκις ἐποίησεν καὶ πολλοὺς τῶν χριστιανῶν καθε-

É. Legrand, *Relation de l'établissement du P. P. de la Compagnie de Jésus au Levant*, Paris 1869· Zotos, *Histoire ecclésiastique. Les Jesuites à Constantinople pendant le dix-septième siècle*, *Union chrétienne. Revue Orthodoxe* IX (Paris 1868), 2ème série I, σσ. 82 ἐξ.· P. J. M. Prat, *Recherches historiques et critiques sur la Compagnie de Jésus en France du temps de P. Coton, 1564 - 1626*, III, Lyon 1876, σσ. 94 ἐξ.· J. Schmidlin, *Katholische Missionsgeschichte*. Steyl 1925, σ. 219· L. Koch, *Jesuitenlexikon*, Bd. II, Löwen - Heverlee 1962, σσ. 1027 - 1029, κ.β.

1. G. de Mun, L'établissement des Jésuites à Constantinople sous le règne d'Achmet Ier (1603 - 1617), *Revue des Questions Historiques*, n.s. XXX (Paris 1903), σσ. 163 - 172, ἰδίως σσ. 167 ἐξ.· Prat, *δ. π.*, σσ. 104 ἐξ.

2. De Mun, *δ. π.*, σσ. 167 ἐξ.· Prat, *δ. π.*, σ. 111.

3. Τὸ κείμενο στὸν G. Hofmann, *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli. 1553 - 1830*, Roma 1935 (*Orientalia Christiana Analecta* 103), σσ. 40 ἐξ.

4. Legrand, *δ. π.*, σσ. 9 - 12· A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle*, Poitiers - Paris 1864, σ. 21· V. Laurent, L'âge d'or des missions latines en Orient (XVIIe - XVIIIe siècles), *L'Unité de l'Église*, XII (Paris 1934), σ. 220.

5. Legrand, *δ. π.*, σσ. 13 ἐξ.· G. Hofmann, L'archivescovo di Smirne, *Orientalia Christiana Periodica* 1 (Roma 1935), σσ. 439 ἐξ.· Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων*, Ἀθῆνα 1958, σ. 189· X. Σ. Σολομωνίδης, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης*, Ἀθῆνα 1960, σσ. 139 ἐξ.

6. G. Hofmann, *Byzantinische Bischöfe und Rom. Kleine Hinweise auf Quellenschriften des XVII. Jahrhunderts*, Rom 1931 (*Orientalia Christiana Analecta* 70), σ. 151.

7. Γρηγορίου, *δ. π.*, σσ. 190 ἐξ.· Hofmann, *δ. π.* (σημ. 6), σ. 151.

κάστην ὠφελεῖ, καὶ ἡμεῖς καὶ λοιποῦ χριστιανοὶ ἀγαποῦμε καὶ εὐχαριστοῦμεν αὐτῶν¹. Τὸ 1632 στέλνει καὶ ἄλλη παρόμοια ἐπιστολὴ στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΓ'². Τὸ 1627 φτάνουν οἱ Ἰησουῖτες στὴ Νάξο³, τὸ 1640 στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Πάτρα, τὸ 1641 στὴν Πάρο καὶ τὸ 1642 στὴ Σαντορίνη καὶ στὴν Τῆνο⁴. Τὰ μεγαλύτερα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τῶν Ἰησουϊτῶν στὸ Αἰγαῖο θὰ εἶναι ὅμως ἡ Νάξος, ἡ Σύρος καὶ ἡ Χίος⁵.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἓναν χρόνο μετὰ τοὺς Ἰησουῖτες φτάνουν καὶ οἱ Καπουκίνοι στὴ Νάξο⁶. Ἡ ἐπίδοσή τους στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα εἶναι ἐπίσης μεγάλη, στὴ Σύρο, στὴν Πάρο, στὴν Τῆνο, στὴ Σαντορίνη, στὴν Πάτμο καὶ σὲ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου⁷. Πρὶν ἀπὸ τοὺς Καπουκίνοους τὴν καθολικὴ προπαγάνδα στὴν περιοχὴ τὴν ἀσκοῦσαν οἱ Φραγκισκανοί. Ἡ προσηλυτιστικὴ ὅμως ἐπιτυχία στὴ Νάξο ἦταν περιορισμένη : ἐνῶ στὴ Σύρο εἶχε τεράστια ἐπιτυχία, στὴ Νάξο, ἀπὸ τὸ 1563, οἱ καθολικοὶ δὲν ξεπέρασαν ποτὲ τοὺς 500 πιστοὺς, καὶ μειώνονταν συνεχῶς⁸.

1. Hofmann, *δ. π.*, σ. 153.

2. Κείμενο στὸν Γρηγορίου, *δ. π.*, σσ. 190 ἐξ.· Hofmann, *δ. π.*, σσ. 152 ἐξ.

3. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Ἰησουῖτες στὴ Νάξο εἶναι : A. A. V. Laurent, *La mission des Jésuites à Naxos de 1627 à 1643*, *Echos d'Orient* 33 (1934), σσ. 218 - 226, 354 - 476, 34 (1935), σσ. 97 - 105, 179 - 204, 350 - 367, 472 - 481· Legrand, *δ. π.*, σσ. 22 - 29· Fleuriau, *δ. π.*, σ. 231· Carayon, *δ. π.*, σ. 111· G. Hofmann, *La chiesa cattolica in Grecia (1600 - 1830)*, *Orientalia Christiana Periodica*, 2 (Roma 1936), σσ. 164 - 190, 395 - 436, ἰδίως σσ. 398 ἐξ.· *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans la Levant*, tom. I, Paris 1715, σσ. 91 ἐξ.

4. Legrand, *δ. π.*, σσ. 30 - 45· Hofmann, *Apostolato*, *δ. π.*, σσ. 145 ἐξ.

5. Βλ. κυρίως τὴ σειρὰ G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici nella Grecia* : I. *Chios*, Roma 1934 (*Orientalia Christiana Analecta* 92)· II. *Tinos*, Roma 1936 (*OCA* 107)· III. *Syros*, Roma 1937 (*OCA* 98)· IV. *Naxos*, Roma 1938 (*OCA* 115)· V. *Thera (Santorino)*, Roma 1941 (*OCA* 130).

6. Βλ. κυρίως C. da Terzorio, *Le missioni dei minori cappuccini. Sunto storico*, vol. IV, Roma 1918, σσ. 102 - 159.

7. Da Terzorio, *δ. π.*, σσ. 160 ἐξ., 308 - 338, 352 - 408· E. M. B. Hilaire de Barenton, *La France catholique en Orient durant les trois derniers siècles*, Paris 1902, σσ. 98 ἐξ., 137 - 154, 166 - 178, σσ. 200 ἐξ.· G. Hofmann, *Patmos und Rom*, Roma 1928 (*Orientalia Christiana*, Vol. IX, 2), σσ. 54 ἐξ.· P. Rocco da Cesinale, *Storia delle Missioni di Cappuccini*, III, Roma 1873, σσ. 165 ἐξ.· G. Hofmann, *Patmos e Roma*, *Civiltà Cattolica* 1 (1928), σσ. 323 - 484, καὶ οἱ πηγές ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴ σημ. 5.

8. Hofmann, *Vescovadi*. IV. *Naxos*, *δ. π.* Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Νάξου βλ. Laurent, *La mission des Jésuites à Naxos*, *δ. π.* (σημ. 3)· M. E. Dugit, *Naxos et les établissements latins de l'Archipel*, Grenoble 1874· II. Ζερλέντης, *Ναξία νῆσος καὶ πόλις*, *Byzantinische Zeitschrift* 11 (1902), σσ. 491 - 499· Τοῦ ἴδιου, *Ἱστο-*

Στις 26 Σεπτεμβρίου ὁ μητροπολίτης Παροναξίας, ἐνωτικὸς καὶ ἀπόφοιτος ἰησουϊτικοῦ κολλεγίου¹, παραχωρεῖ στοὺς Ἰησουῖτες ἓνα παρεκκλησίσι στὸ νησί καὶ τοὺς ἐπιτρέπει τὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία στοὺς νέους². Τοὺς δίδει ἐπίσης καὶ μιὰ συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ἡ ὀργανωμένη διδασκαλία τῶν Ἰησουϊτῶν φαίνεται ἰδιαίτερα ἀποδοτικὴ, γιὰτὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Raffaele Schiattini ἀπὸ τὶς 5 Ἰουλίου 1628, ποὺ περιγράφει τὴν πομπὴ τοῦ Corpus Christi (Θείας Δωρεᾶς), ἀναφέρεται παράλληλα μὲ τὴ λαμπρὴ δημόσια πομπὴ καὶ μιὰ θεατρικὴ παράσταση στὴν ἐκκλησία παρουσίᾳ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν³: “Lasciai di dire che essendosi recitata la tragedia nella mia chiesa il medesimo giorno il dopo pranzo, che era il tema il peccatore convertito, non solo concorse tutto il popolo latino e greco, ma anco il Bei et il Cadi del luogo mi domandò in grazia, che li dessi luogo sù nelli musici, e glielo concessi con molto loro gusto et sodisfazione” (ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς *Descrizione della Processione di Corpus Domini* ἀναδημοσιεύεται στὸ ἐπίμετρο, γιὰτὶ περιέχει πλῆθος ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες)⁴.

Ἡ σύνδεση τῆς θεατρικῆς παράστασης μὲ τὴ γιορτὴ καὶ τὴ δημόσια πομπὴ τοῦ Corpus Christi εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ ὄψιμο μεσαιωνικὸ θέατρο τῆς Δύσης⁵. Μποροῦμε νὰ ποῦμε μάλιστα ὅτι ἡ πομπὴ τοῦ Corpus Christi, ποὺ καθιερώθηκε ἐπίσημα τὸ 1264, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου στὴν Ἰσπανία, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν

ροκαὶ ἔρευνα περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν Νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης, Δ', ἐν Ἐρμουπόλει 1913, σσ. 37 - 42. Τοῦ ἴδιου, Ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων 1649 - 1713, ἐν Ἐρμουπόλει 1922. G. Romano, *Le Orsoline di Naxos*, Appendice IIa, Palermo 1912, σσ. 285 - 299.

1. A. A. V. Laurent, La liste des métropolités de Paronaxia au XVIIe siècle, *Echos d'Orient* 36 (1937), σσ. 190 - 201.

2. Carayon, ὁ. π., σ. 111. Laurent, La mission des Jésuites à Naxos, ὁ. π., σ. 35. Hering, ὁ. π., σ. 266.

3. Hofmann, *Vescovadi. IV. Naxos*, ὁ. π., σ. 22.

4. Σὲ κριτικὴ ἔκδοση, ὁ. π., σσ. 74 - 78.

5. Γιὰ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις τὴν ἡμέρα τοῦ Corpus Christi βλ. σὲ ἐπιλογή: H. A. Rennert, *The Spanish Stage in the Time of Lope de Vega*, New York 1909, σσ. 4 ἐξ.· A. Valbuena Prat, *Historia del Teatro Español*, Barcelona 1956, σσ. 14 ἐξ.· R. B. Donovan, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*, Toronto 1958. H. Rey-Flaud, *Le cercle magique. Essai sur le théâtre en rond à la fin du Moyen Age*, Paris 1973, σσ. 255 ἐξ.· O. Sengspiel, *Die Bedeutung der Prozession für das geistliche Spiel des Mittelalters in Deutschland*, Breslau 1932. H. Craig, *English Religious Drama*, Oxford 1955, σσ. 152 ἐξ.· A. H. Nelson, *The Medieval English Stage: Corpus Christi Pageants and Plays*, London 1974, κ.ἄ.

Κεντρική Εύρώπη και παρέμεινε δημοφιλές θέαμα για πολλούς αιώνες¹. Έτσι δὲν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι ἡ ἰησουϊτικὴ ἀποστολὴ θὰ μεταφέρει τὸν θεσμὸ αὐτὸν καὶ στὴν Ἀνατολή. Εἶναι πιθανὸ πὼς διατηρήθηκε καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια, μιὰ πού ἄρесе σὲ ὄλους. Ἡ ὕπαρξη τοῦ «ρόλου» τοῦ Ἀγίου Γεωργίου — ἡ εἰκόνα τοῦ στρατιώτη ἀγίου στολίζει τὸ κεντρικὸ βῆμα στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Νάξου (σώζεται καὶ μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή καὶ ἕνα σχέδιο κάτοψης τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1638)²—προϋποθέτει μιὰ θεατρικὴ παράδοση. Ὁ «ρόλος» αὐτὸς θὰ ἀνῆκε σὲ κάποιον μαθητὴ τοῦ ἰησουϊτικοῦ κολλεγίου, πού ἀντέγραψε τὰ λόγια τοῦ ρόλου του γιὰ νὰ τὰ μάθει ἀπέξω. Τὸ συναξαριακὸ θέμα καὶ ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου (μόνον ἀνδρικοὶ ρόλοι) τὸ ἐντάσσουν σαφῶς στὸ ἰησουϊτικὸ θέατρο³.

Τὸ ἰησουϊτικὸ κολλέγιο στὴ Νάξο ἀνθοῦσε τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ἕνα «diploma in favore della scuola de' Gesuiti», πού ἐκδόθηκε στὶς 20 Ἰουνίου 1653 στὴ Νάξο (τὸ κείμενο ὀλόκληρο στὸ ἐπίμετρο)⁴. Τὰ ἐπόμενα χρόνια πυκνώνουν καὶ οἱ δημόσιες πομπές, πού γίνονται μὲ τὴν ἄδεια τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν τοῦ κολλεγίου τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν Καπουκίνων. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ visitatore apostolico Sebastiani τοῦ 1666/7 ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «Vi è istituita la scuola o compagnia del SS. mo ROSARIO, la 3a parte del quale vi si recita ogni sabbato dopo il vespro, e vi si fa l'esortazione da un Padre Cappuccino, e da un Padre Gesuita il primo sabbato del mese, et ogni sabbato l'Avvento e la Quaresima; et inoltre si fa la processione del SS. Rosario ogni prima domenica del mese attorno alla chiesa, e la prima d'Ottobre per tutto il castello»⁵. Ἡ Ἀδελφότητα τοῦ Ἀγιότατου Σταυροῦ (del SS Crocifisso) πραγματοποιεῖ ἐπίσης «processioni solenne nelle due festi della SS. Croce, et in quelle della

1. H. Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, Bd. I, Salzburg 1957 (1966²), σσ. 251 ἐξ., 262 ἐξ., 291 ἐξ., 343 ἐξ. · P. K. Liebenow, *Das Künzelsauer Fronleichnamspiel. Weitere Zeugnisse seiner Aufführung*, *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen* 120, Bd. 205 (1969) · R. H. Schmid, *Raum, Zeit und Publikum des geistlichen Spiels*, München 1975, σσ. 152 ἐξ. · E. Königson, *L' Espace Théâtral Médiéval*, Paris 1975. Βλ. καὶ σ. 197. σμ. 5.

2. Hofmann, *Vescovadi*. IV. *Naxos*, ὁ. π., σσ. 99 ἐξ., πίν. 1.

3. Χαρακτηρισμὸς καὶ ἀνάλυση τῆς δραματοποιίας του στὸν Ποϋχνερ, ὁ. π., σσ. 209 ἐξ., 237 ἐξ. (μὲ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία).

4. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση στὸν Hofmann, ὁ. π., σ. 97.

5. Visitatore Apostolico Sebastiani O. Carm. Disc. Prop.: *Visite*, 32, 10^r-45^r, 1666 - 67. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Hofmann, ὁ. π., σσ. 103 ἐξ., τὸ ἀναφερόμενο χωρίο σ. 111.

Concezione di SS. Vergine”¹. Οἱ Καπουκίνοι ὀργανώνουν πομπές “con gran concorso” τὰ Χριστούγεννα, τὸ Πάσχα καὶ τὴν Ἀνάληψη τῆς Θεοτόκου². Καὶ οἱ Ἱησουῖτες : “Oltre la recita del S. Rosario hanno per istituto di celebrare solennemente le feste di Nostra Signora, di far la processione ogni prima domenica del mese, e di far l’esequie quattro volte l’anno per i fratelli defonti”³. Παράλληλα μὲ αὐτὲς γίνονται καὶ ὀρθόδοξες πομπές⁴.

Καὶ ἡ “*Relazione della visita della Chiesa di Naxia l’anno 1700*” μᾶς δίνει γιὰ τοὺς Ἱησουῖτες καὶ Καπουκίνοις τὶς ἐξῆς πληροφορίες : “Si fanno le processioni dal clero intorno alla chiesa ogni domenica del mese, e per la città nella solennità di Corpus Domini, la notte di Venerdì Santo, che con pompa lugubre, e rappresentazione degli Misterii della Passione del Redentore si porta il Sacramento le spalle del Ordinario locale, e da tre altri canonici, la domenica di Resurrezione. Invenzione della Santa Croce, li di della Rogazione, e San Marco Evangelista, altre molte altre volte, che si posta fuori della città per devozione di diverse chiese”⁵. Ἐμπεριέχει καὶ τὴν πληροφορία πὼς στὴ σχολὴ τῶν Ἱησουῖτῶν διδάσκουν στὰ ἑλληνικὰ (καὶ ἡ παράσταση τοῦ 1628 πρέπει νὰ ἔγινε ἀσφαλῶς στὰ ἑλληνικὰ)⁶. Οἱ πιστοὶ στὸ καθολικὸ δόγμα ἔχουν μειωθεῖ ἀκόμα περισσότερο καὶ εἶναι τώρα 150⁷. Πομπές τῆς Ἀδελφότητος τοῦ Ἀγιότατου Σταυροῦ γίνονται πλέον σὲ πολλὲς ἑορταστικὲς ἡμερομηνίες⁸. Στὴν πομπὴ τοῦ Corpus Christi μεταφέρουν καὶ τὸ «Ἅγιο Βῆμα» συμμετέχει ἐπίσης καὶ ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς. Οἱ μαθητὲς τοῦ κολλεγίου ψάλλουν τὴ λειτουργία⁹. Τὸν 18ο αἰώνα συρρικνώνεται σταδιακὰ ἡ καθολικὴ δραστηριότητα, καὶ ἡ φιλικὴ συμβίωση τῶν δύο δογμάτων τερματίζεται¹⁰.

Ἡ σύνδεση τῶν Ἱησουῖτικῶν παραστάσεων μὲ τὴν διδασκαλία στὰ κολλέγια ἀπὸ τὴ μιά καὶ τὶς δημόσιες θρησκευτικὲς πομπές ἀπὸ τὴν ἄλλὴ ἀνοί-

1. “Ο. π., σ. 114.

2. “Ο. π., σ. 117.

3. “Ο. π., σ. 113.

4. Σύντομη περιγραφή, ὁ. π., σ. 119.

5. Εἶναι τοῦ visitatore apostolico Antonio Giustiniani, γράφηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1700, καὶ βρίσκεται στὸ Propag., *Scritture riferite*, vol. 542, 140^r-153^v, 160^r-164^v, στὸ Βατικανό. Κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Hofmann, ὁ. π., σσ. 128 ἐξ., τὸ ἀναφερόμενο χωρίο στὴ σ. 130.

6. “Ο. π., σ. 133.

7. “Ο. π., σ. 142.

8. “Ο. π., σ. 141.

9. “Ο. π., σ. 147.

10. “Ο. π., σσ. 170 ἐξ., 182 ἐξ.

γει έναν δλόκληρο όρίζοντα πιθανοτήτων για θεατρική δραστηριότητα στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Ο αρόλος» του Αγίου Γεωργίου και ή χιώτικη δραματουργία προορίζονταν όπωσδήποτε για θεατρική παράσταση, και ή ύπαρξή τους προϋποθέτει όργανωμένα ιησουίτικά σχολεία. Άλλά και οι λαμπρές θεαματικές πομπές, κυρίως στη γιορτή του Corpus Christi, συνδέονται ένδεχομένως και με καθαρά θεατρικές δραστηριότητες (όπως στη Δύση). Στη Σύρο (πού είχε τó 1630 147 καθολικές εκκλησίες)¹ γύριζαν στο Corpus Christi με τó "Άγιο Βήμα γύρω από την πόλη, και έπειτα άκολουθούσε ένα συμπόσιο δλόκληρου του κλήρου, πού στοίχιζε 6 ρεάλια². Στη σχολή γίνονταν πομπές κάθε δεύτερη έβδομάδα τó μήνα : "In detta domenica seconda del mese si espone il Santissimo davanti le vespere, doppio le quali si fá la processione conforme l'uso, portandoci la Madonna, aiutati in ciò da scolari, e fratelli, mentre tutto il resto del concorso rimane in chiesa intorno alla quale si porta la Madre di Dio, Nostro Signore. Onde a fin di questa processione si dá la benedictione del medemo Santissimo..."³. Άπό μια άναφορά του άρχιεπισκόπου De Stefani τó 1757 μαθαίνουμε πώς οι πομπές αυτές ήταν και άρκετά θορυβώδεις : "Il Venerdì Santo si faceva nella cattedrale una processione publica, in cui li giovanetti portavano gl'instrumenti della Passione e facevano dello strepito che disturbava la divozione. Col parere anche del vescovo si trovò espedito, che in avvenire li detti strumenti fossero portati da persone adulte"⁴.

Οί θεαματικές πομπές αυτές άγαπήθηκαν κι από τόν όρθόδοξο πληθυσμό⁵, με τις λιτανείες τους, τούς ύμνους και τις προσευχές. "Sogliono far et recitar altri officii, himni et altre loro devotioni le quali noi habbiamo visto nel libro loro originale, et il tutto fu da noi approbato, come cose non contrarie alla S. Chiesa" (Χίος 1631)⁶. Για τή συμμετοχή τών μαθητών του ιησουίτικού κολλεγίου μάς πληροφορεϊ ή άναφορά του έπισκόπου Sebastiani από τή Χίο τó 1667 : "Oltre le sudette Congregationi tengono 4

1. "Syros fu chiamata l'isola del Papa" σημειώνει ó Hofmann, *Vescovadi* III. *Syros*, ό. π., σ. 11.

2. "Il giorno del Corpus Christi danno da mangiare dopo la processione a tutto il clero con spesa de 6 reali..." (1667)· Hofmann, ό. π., σ. 82.

3. Hofmann, ό. π., σσ. 102 έξ.

4. Prop., *Scritture riferite*, vol. 773 : 395^r-404^v. Κριτική έκδοση στόν Hofmann, ό. π., σσ. 111 έξ., τó άναφερόμενο χωρίο στη σ. 127.

5. "Le Processioni religiose pubbliche che tennero i Gesuiti trovarono la simpatia dei Greci ortodossi" (Hofmann, *Vescovadi*. I. *Chios*, ό. π., σ. 20).

6. Hofmann, ό. π., σ. 61.

scuole. La prima di leggere e scrivere, la seconda di grammatica, la 3a d'umanità e qualche volta di rettorica, e la 4a di filosofia. Le seconde prime si fanno da preti secolari con qualche emolumento che li somministrano i Padri e l'altre, loro medesimi. Li scouolari sono più di 150, intervenendoci anche i figlioli de' Greci. Nell'ultima domenica di ciascun mese si fa nella chiesa de' PP. Gesuiti da Communione Generale, si espone il Santissimo e vi si fa la devotione della buona morte. Nelle feste e domeniche vi si cantano pure i Vesperi e le Messe da un cappellano che tengono e da chierici che sono sotto la cure de' medesimi Padri. Celebrano con applauso, solennità e musica le feste principali. Fanno 4 processioni pubbliche molto solenni, et in una di esse portano un braccio di S. Stefano protomartire che hanno nella lor chiesa"¹. Για τὴ συχνότητα καὶ τὴ λαμπρότητα, μὲ τὴν ὁποία γίνονταν αὐτὲς οἱ δημόσιες πομπὲς στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα ἕνα σύντομο σημείωμα ἀπὸ τὴ Χίο τοῦ 1757 : "Si fa la processione nel dì di S. Isidoro, di S. Marco, delle Rogazioni, del Corpus Domini, di Pasqua, e del Venerdì Santo e le quaranta ore negli ultimi dì di carnevale. Tutte queste funzioni si fanno con gran decoro"².

Δὲν θὰ πρέπει νὰ μένει καμιά ἀμφιβολία πὼς αὐτὲς οἱ δημόσιες πομπὲς καὶ τὰ σχολεῖα τῶν λατινικῶν ταγμάτων ἀποτελοῦσαν δύο ἀξιοπρόσεκτους θεσμούς, πὺ λειτουργοῦσαν στὸ τουρκοκρατούμενο Αἰγαῖο μὲ τὴν ἄδεια καὶ τὴν ἀνοχὴ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ἐκπαίδευαν καὶ ψυχαγωγοῦσαν, βέβαια πάντα μὲ τὸν κίνδυνο τοῦ προσηλυτισμοῦ, μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας γιὰ πολλὲς δεκαετίες, σὲ μιὰ πολὺ δύσκολη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑθνους, θεσμούς ἀξιοπρόσεκτους ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ, ἱστορικὴ, πολιτισμικὴ καὶ λαογραφικὴ ἄποψη. Ἐπειδὴ συνδέονται, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἄμεσα μὲ θεατρικὲς ἐκδηλώσεις, κεντρίζουν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου καὶ ἀξίζουν ἴσως μιὰ ἀκόμη λεπτομερειακότερη διερεύνηση. Μετὰ τὴν πρώτη ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν αὐτῶν μποροῦμε σήμερα νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα πὼς ἡ εἰκόνα τῆς μεταβατικῆς φάσης τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου ἀπὸ τὴν Κρήτη στὰ Ἐπτάνησα διαφοροποιεῖται ἀκόμη περισσότερο : στὴ Χίο ὡς τόπο συγγραφῆς θρησκευτικῶν δραματικῶν ἔργων πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ Νάξος ὡς τόπος κάποιας θεατρικῆς παράδοσης μὲ θρησκευτικὲς παραστάσεις κατὰ τὸν 17ο αἰώνα. Μιὰ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν σχετικῶν πηγῶν τοῦ Βατικανοῦ ἴσως νὰ μᾶς ἐπιφυλάσσει καὶ ἄλλες ἐκπλήξεις.

1. Hofmann, ὁ. π., σ. 99.

2. Hofmann, ὁ. π., σ. 123.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Arcivescovo Raffaele Schiattini, Descrizione della Processione di Corpus Domini. 5 luglio 1628. (Prop., *Scritture riferite*, vol. 114 : 160^r-163^v). Κριτική έκδοση : G. Hofmann, *Vescovadi Cattolici nella Grecia*. IV. *Naxos*, Roma 1938, OCA 115, σσ. 74 - 78· παραλείπεται ἔδῶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ οἱ σχετικῆς ὑποσημειώσεις.

Ill. mi e Rev. mi Signori e Padroni miei Col. mi,

Per essere dato quest'anno più d'ogni altro solenne e pomposa qui a Naxia la solennità del CORPO DI DIO, m'è parso conveniente descriverla alla S. Congregazione a maggior gloria di Dio.

OTTO GIORNI PRIMA della solennità, per darsi avviso a tutta l'isola, giachè d'ogni parte d'essa suol concorrere molta gente, ogni giorno nel tramontar del sole si toccarono le tre gran campane della chiesa nova metropolitana et s'incominciò parar la chiesa straordinariamente bene con tapezzarie rosse di seta, con una bella varietà di filliami d'oro imprestataci da diverse gentildonne. Il choro fu molto ben parato con l'altar et mia sedia molto più elevato dall'ordinario, supposto che posavano su un tavolato o palco, che aveva da servir una rapresentazione, che nel medesimo giorno si dovea fare nelli secondi vesperi da giovanetti di Naxia, posta in ordine da Padre Mattheo francese gesuita.

Li PRIMI VESPERI, dunque furono solennissimi, dove io feci l'officio, con musica di voci et instrumenti molto buona a rispetto del luogo; questo principio di festa tanto solenne non solo servì per eccitar la devozione, et preparar i cuori dei nostri a una buona commu- nione, ma anco a inanimare li greci a concorrere nella nostra festa alla quale ne portano una rara et straordinaria devozione. Finiti dunque i vesperi, fu bisogno che la chiesa restasse continuamente aperta fino a quatro hore di notte, tanto era il concorso di famiglie greche che veniva alla devozione, τῆς ἁγίας Δωρεᾶς, come dicono, però feci che il matutino si cantasse da' canonici a quest' hora, tanto per edificazione de' greci quanto per trovarsi la mattina più liberi al resto della festa.

FATTO GIORNO, si cominciorno nettar le strade et addobbar di tappeti tanto le mura quanto le vie, per le quali dovea passar il S. mo

Sacramento, che fu per tutto il Castello, senza uscir ne' Borghi. Ma sopra tutto si deve notare la devozione de' villani greci, i quali dall'alba cominciando venire da' più remoti luoghi dell'isola, ciascheduno tanto huomini quanto donne, portando un fascio di mortelle le gettavano per tutto, tanto che le vie non vie ma mirteti verdi parevano. In vero, Ill. mi miei Signori, tanto mosse questa devozione li nostri, che fu una gioia indicibile universalmente in tutti espressa con lacrime.

Cominciai dunque la MESSA PONTIFICALE all' hora competente, dove concorse tanto popolo, che non restò luogo vuoto, non dico in chiesa, che questo è poco, ma in tutto il Castello, tanta era la calca della gente, et se bene il Monsignor Archivescovo Hieremia [Barbarigo], per ritrovarsi in Sant'Erin per suoi negozi non fu presente, fu non dimeno il suo divoto clero, al quale ho dato un honoratissimo luogo, per veder a bel agio le sante ceremonie della Messa pontificale, con incredibil loro edificazione et sodisfazione.

Et perche havevo fatto dar ordine 3 giorni prima, che chi volesse, che li fosse benedetta la sua corona o rosario, con applicarle anco le indulgenze straordinarie mandatemi da Nostro Signore quest'anno passato, fu carico l'altar di corone et medaglie tra bacili d'argento a questo effetto quali dopo che furono dispensate, et letta la formula dell'indulgenze, voltata in idioma greco, feci un breve discorso sopra le indulgenze, nel quale ancor che havessi toccato con molta destrezza il purgatorio, pur l'esplicai in maniera che non fu greco che avesse aperta la bocca.

Dopo finita dunque la santa Messa con le cerimonie ordinate nel cerimoniale romano, et posta in ordine la PROCESSIONE et inviata, questo sol dico che subito posto il piede fuor del scalino del presbiterio, fu tanta la moltitudine prostrata in terra, a fino che il S.mo Sacramento li passasse di sù, ch'io non toccai mai il piede in terra nè in tappeti, ma sopra bracci, mani, teste et corpi humani, al che bisognava che due ben forti canonici mi tenessero continuamente, per non cadere; questo successe non solo dentro la chiesa, ma fuori ancora nel medesimo modo per tutta la strada, con tanta tenerezza de' cuori nostri, che li preti occupati dalle lagrime interrompevano ben spesso il canto. Per tutto dove si passava, non si sentiva altro che pianti di devozione, sospiri d'amor di Dio, suoni in segno di tripudio, colpi di moschetti; non si vedeva altro che lumi, incensi, spargimento di mortelle et molti altri effetti di devozione più da' greci che da' nostri, et sopra tutto si facevano portar li infermi innanti in gran quantità, molti de' quali come si dira dopo, ebbero la sanità.

Arrivati nella PIAZZA, dove li confrati del S.mo Sacramento havevano eretto il loro altare, su un palco, ivi posai la custodia, et si dimorò mezz' hora fin tanto, che li scolari de' Padri Gesuiti offerirono molte e diverse cose, figure del S. mo Corpo e Sangue di Dio, RECITANDO in varie lingue, con molta vaghezza et ammirazione non solo de' christiani ma anco del Cadi et Bei del luogo, che stavano il tutto vedendo da case loro.

Il che finito, SI RIPIGLIA LA PROCESSIONE con estrema devozione di tutti, per essersi molto inteneriti li cuori per il già poco fa passato atto. E caminando tuttavia su li corpi humani, arrivai nella metropolitana, et li postomi su l'ultimo scalino del presbiterio, vennero tutti huomini e donne nobili et cittadini piccoli e grandi a toccarsi nella tovaglia o VELO, che pendeva dal piede della custodia in tanta abbondanza et moltitudine, che stetti due hore d'horologio in piedi, per sodisfar alla devozione di tutto il popolo. Il clero greco, che seguiva con torcie in mano, furono li primi toccar il velo et metterselo in capo, dopo quali seguirono i gentilhuomini con tutto il resto, alla fine con dar la benedizione finì la processione.

Et perche si è visto con esperienza manifestata, che le MORTELLE, che hanno servite questo giorno a parar le strade poste su li fichi li fanno tener nell'albero et non cadere, subito finita la processione si dette tutto il popolo a prender di quelle mortelle sparse, et perche non bastarono, venivano dopo con altri rami di mortelle pur a toccarle nel velo pendente, altri più providi, tenendo fasci in mano, et gettandole per terra costì legate per passarle di su il S.mo Sacramento, ne sparsi vanno poi agli altri.

Un di quelli che tiravano i colpi di moschetti, havendo caricato troppo il suo, crepò nel spararlo, et separarsi molti pezzi tanto del ceppo che del canone, et caduti tra preti et quelli gentilhuomini, che portavano le haste del baldachino, non si fece nessuno danno, fuor a quel medesimo, che lo sparò, nel detto piccolo della man sinistra.

Un gentil huomo nominato Philippo Lauredano haveva nella lingua un male molto pericoloso, il quale non solo l'impediva di mangiare, ma di parlar ancora, costui havendo baciato il piede della custodia, subito miracolosamente guarì.

Una donna di Paros dopo una lunga infermità restargli una certa stupidizza, mista con qualche sorte di follia, tale, che dicevano esser indemoniata, guarì all'istante, con essersi toccata col velo pendente dal S.mo Sacramento.

Un chirurgico, havendo havuto nel braccio destro molti dolori interni, dopo molti rimedii inutilmente applicati, guarì per haversi toccato col velo sudetto.

Un mio servitor travagliato quatro mesi continui di dolor di piedi con impedirli affatto il caminar, gettatosi a terra per passarli di su il S.mo Sacramento, di subito guarì.

Una provera donna travagliata molto tempo nelle mamelle grandemente piagate senza mai trovar fine nè rimedii, guarì pochi giorni dopo che si prostrò in terra, et passatoli di su il S.mo Sacramento.

TUTTI QUESTI MIRACOLI oprò Dio quest'anno in questo popolo, ma sono molto più quelli de' quali non ho fin adesso preso sicura informazione. Benedetto sia Dio e laudato.

Lasciai di dire che essendosi recitata la tragedia nella mia chiesa il medesimo giorno il dopo pranzo, che era il tema il peccatore convertito, non solo concorse tutto il popolo latino e greco, ma anco il Bei et il Cadi del luogo mi domandò in grazia, che li dessi luogo sù nelli musici, e glielo concessi con molto loro gusto et sodisfazione.

Questo è quanto m'è parso dovere scriver alla S. Congregazione et darne parte a Nostro Signore a maggior gloria di Sua Divina Maestà, qual prego, che sia sempre propizio alle Signorie V. Ill.me e Rev.me, alle quali humilissimamente bacio le rubiconde vesti.

Di Naxia li 5 di luglio 1628.

Delli Signorie V. Ill.me e Rev.me

hum.mo e dev.mo servitore

RAFFAELLO, Archivescovo di Naxia e Paros.

Città di Naxos. Diploma in favore della scuola dei Gesuiti. 20 giugno 1653. (Arch. Rom. S. I., Gallia 105 I : 191; ἀντίγραφο καὶ στὸ Prop., Visite, vol. 32 : 238^r. Δημοσίευση στὸν Hofmann, δ. π., σ. 97).

Noi sottoscritti procuratori, cittadini et abitanti del castello di Naxia seguitando l'esempio delle più celebri et più nobili città, che siano quasi per tutto il mondo, dove l'educazione et l'ammaestramento della gioventù si trova felice, gloriosa et prudentemente posta nella cura dei RR.PP. della Compagnia di Gesù, et anco per l'esperienza nostra di venti anni et più, che li Padri dell'istessa Compagnia insegnano quà con gran sodisfazione della Comunità, habbiano assolutamente, generalmente et irrevocabilmente determinato et risoluto, che vogliamo li RR.PP. Gesuiti et non altri per insegnare in questo castello

nostro et vedendo la buona volontà che hanno di edificare scuole, far venire più Padri per insegnare, mantenerli et alloggiarli quà con gran fatiche, pericoli e spese loro senza contribuzione o aggravio, anzi con speranza di grand'utile, consolazione et gloria di questa nostra Comunità, promettiamo che di quà innanzi mai non permetteremo a nessun'altro ecclesiastico nè secolare, religioso nè mondano, di aprire, far, havere, o tenere scuola in questo nostro castello.

Et perchè questa nostra promissione non è solamente di gratitudine, per riconoscimento delle fatiche passate delli sudetti RR. Padri in insegnar quà, ma etiamdio di giustizia per il motivo, che ne pigliano essi Padri, così di gran pericoli, spese et travagli per l'avvenire, li promettiamo di far ratificare et confermare questa nostra risoluzione, determinazione et promissione da quello, che accaderà col tempo esser patrono et commandante pacifico di questa isola, et tutto questo promettiamo a nome nostro et dei figliuoli et successori nostri in perpetuum, come cosa che manifestamente è al prò et grand' utile della comunità, nel qual caso puossono essere obbligati anche li successori et descendentì, figliuoli et nepoti.

In quorum fidem fatto in Naxia, 20 giugno 1653.